

ÉLŐNYELV

Nyelvjárási adatközlők nyelvi konstruálása

Esettanulmány a Szlovákiai Magyar Nyelvjárási Hangskönyv szövegeiből*

1. Bevezetés. Az elmúlt jó másfél évszázad dialektológiai kutatásai a nyelvjárások (területi nyelvváltozatok) formai jellemzőire (fonológia, morfológia, lexikon) összpontosítottak. A jelentés mind lexikai, mind mondattani, mind pragmatikai és szövegtani szinten lényegében kimaradt a vizsgálódásokból. A dialektológia a szemantika területén a szójelentésre összpontosított a nyelvjárásgyűjtések és leírások során, akkor, amikor egy tárgy vagy művelet helyi megnevezésére kérdezett rá. Ezért még ma is keveset tudni a magyar nyelvjárások szemantikai rendszereiről. Pontosabban: a nyelvjárások kutatása sajátosan paradox keretben történik: egyrészt az elemi szintű nyelvi egységek (morfémák, szavak) elkülönített jellemzőit írja le rendszerként, másrészt viszont főképp a hangzásban a beszéd (tehát a nyelvi tevékenység egésze) felől ad átfogóbb képet, amely azt üzeni, hogy a nyelvjárások elsősorban hangzásukban térnek el egymástól területenként, viszont mindezt nem helyezi be összetett nyelvreírásba, amely egyesítené a rendszer és a használat jellemzőit.

A jelen tanulmány a jelzett hiányt egy vizsgálatban kívánja enyhíteni: a szlovákiai magyar nyelvjárások újabb gyűjtések (interjúk) során rögzített, lejegyzett és hangskönyv formájában is közzétett anyagából (PRESINSZKY 2017–2021), a három nagy felvidéki nyelvjárási térségből három-három, összesen kilenc szöveget (szövegrészletet) vizsgál meg a következő szempontok szerint:

1. Az adatközlők mondatszerkesztésének jellemzői (a mondat három dimenziója szerint: a mondatban kifejezett jelenetek mindennapi helyi események vagy állapotok, helyzetek (D1), a mondat közlési funkciója (D2), valamint a közlés situációs és szövegbeli kontextusának vonatkozásai (D3) szerint).

2. Az adatközlőtől megkérdezett központi fogalom (például aratás, karácsony) szövegbeli szemantikai megkonstruálásának módja (az összetett tudássémák: a tudáskeret és a foratókönyv alapján).

3. Az adatközlőnek a témához való viszonya (az objektívizáló vagy szubjektívizáló kifejezések révén).

4. Az adatközlőnek a beszédhelyzethez (a nyelvjárásgyűjtés interjújához) való viszonya (a diskurzusjelölők és a metapragmatikai jelzések alapján).

A négy szempont összefügg egymással: a mondatszerkesztés éppúgy a konstruáló tevékenység – tehát az alakilag megszerkesztett és kontextusba helyezett jelentésképzés – része,

* A tanulmány az 1/0170/18/ 12 számú Menšinová varieta maďarského jazyka na Slovensku (Hungarian Minority Language Variety in Slovakia) projekt keretében valósult meg. A kutatást egyúttal az NKFIH K 129040 sz. pályázata (A magyar nyelv igei konstrukciói. Használatalapú konstrukciós nyelvtani kutatás) is támogatta. A szerzők köszönik KUGLER NÓRÁNAK a mondatelemzésekhez adott tanácsait, valamint a névtelen lektorok érdemi, részletező és pontosító javaslatait.

mint az adott szövegrész központi fogalmának kidolgozása vagy az objektívizáció és szubjektívizáció viszonya és aránya. Mindegyik az egymással összefüggő referenciális jelenetek beszélői perspektívából történő nyelvi kifejezésének egy-egy aspektusát adja, a beszélők által létrehozott kontextushoz igazítva.

Az elemzés fő céljaként bemutatja, hogy az ezredforduló funkcionális, kognitív leíró elveit és módszertani apparátusát felhasználva milyen új megközelítésekkel lehet korábban nem vizsgált jellemzőket föltárni a magyar nyelvjárásokról, egy korpuszon. Az elemzés az eltérő összetettségű nyelvi szerkezetekre azonos módon érvényes szemantikai és szintaktikai konstruáló műveletek leírását végzi el, a használatalapú nyelvleírás keretei között. A jelen elemzés nem szembesíti a kapott eredményeket a korpusz hagyományos dialektológiai leírási eredményeivel, tehát nem a nyelvjárás régiók vagy nyelvjárások közötti különbség bemutatása a fő cél, hanem a nyelvjárás interjú mint élőnyelvi szöveg használatalapú vizsgálata a fent felsorolt paraméterek mentén. Az egyébként nyilvánvaló dialektológiai különbségek összevetése mind az itteni eredményekkel, mind más régiók nyelvjárás szövegeinek, illetve más spontán élőnyelvi szövegek elemzési adataival további kutatások tárgya kell hogy legyen.

2. A dialektológia és a nyelvleírás viszonyának néhány fontos tényezője. A dialektológia kialakulása óta elsősorban a nyelvjárások formai jellemzőit vizsgálja. Így volt ez a 19. század második felében, a módszeres nyelvjárásgyűjtések kezdetekor, az újgrammatikus iskola iránymutatása alapján, és ezt megerősítette a SAUSSURE-féle strukturalizmus, végig a 20. század folyamán. A nyelvjárásokat izoglosszákat mentén írták le, strukturális opozíciók rendszerében, összehasonlításokkal. A kutatások meghatározó nyelvi területei közé tartozott a fonológia, a morfológia, a lexikon, és kisebb mértékben a szintaxis (l. DE SCHUTTER 2010: 74; SCHNEIDER 2010: 239). A jelentés, amennyiben szóba került, a szójelentésre korlátozódott, ott is elsősorban a kutatók által felderíteni kívánt megnevezések jelentésére. Vagyis arra, hogy az adott tárgyat, műveletet, minőséget hogyan, milyen szóval nevezték meg az adott nyelvjárásban. A jelentés (a fogalom) volt adva, vagy az került szóba az interjú során, és a gyűjtő a jelentést megnevező lexikai elem formájára (fonológiájára, morfológiájára) kérdezett rá.

A magyar dialektológia hagyománya sem tekinti a leírás részének a szemantikát, legfőképpen a szójelentések lokális azonosításának szintjéig. Ezt demonstrálja például a Magyar dialektológia című többszerzős összefoglaló monográfia (MDial.), amely a magyar nyelvjárások nyelvi szintek szerinti csoportosítását ezekbe a fejezetekbe rendezi: hangtan (FODOR 2003: 325–350), alaktan (HEGEDŰS 2003a: 351–361), mondattan (HEGEDŰS 2003b: 362–374), szóképzés (HEGEDŰS 2003c: 375–408). Ez utóbbi fejezetben van szó a szójelentés tan egyes kérdéseiről, a fogalmi kódolás, a motiváltság (metafora, metonímia) vagy az archaizmus és neologizmus témájában, autentikus elméleti és leíró szemantikai háttér nélkül. Hasonló képet ad A romániai magyar nyelvjárások atlaszának főszerkesztője az atlasz gyűjtéséről, rendszeréről készített beszámolójában (JUHÁSZ 2016). Az európai dialektológiai hagyományra is a fentiek jellemzők, a HSK dialektológiai kézikönyve (BESCH et al. Hg. 1982) négy fő nyelvi tartományt sorol fel: fonetikai-fonológiai, morfológiai és szintaktikai, valamint lexikális-szemantikai tulajdonságok. A mondattani leírások elsősorban a hagyományos nyelvészet rendszerét alkalmazták és alkalmazzák, amely a mondatrészek és a tagmondatok alá- és mellérendelési típusait képes azonosítani (vö. MGr.).

Ez a besoroló nyelvtan nem tudja a nyelvjárási adatok evidensen beszélt nyelvi szintaxisát és szövegét kezelni, mert kimondva is az írott monologikus nyelv grammatikáját írja le (vö. „A nyelvtanírásnak azonban nem feladata a beszéd feltárása”; LENGYEL 2000: 23). Ehhez járul a standard mint állandó viszonyítási pont. Meg kell említeni a kép teljessége kedvéért, hogy a nyelvjárásgyűjtés és -feldolgozás jelentős akadálya volt hosszú évtizedeken át a kézi jegyzetelés, amely csak rövid (hangtani, morfológiai és lexikai) adatok rögzítését tette lehetővé (HEGEDŰS 2003b: 362). A hangrögzítés általános elterjedése és a rögzített nyelvjárási interjúk lejegyzése, elemzése tette lehetővé a szintaxis és a szemantika tüzetesebb vizsgálatát, jóllehet immár több évtizede.

Feltűnő, hogy ez a vizsgálati elv és módszer a nyelvjárások leírásában a strukturalista rendszer-szemléletet érvényesíti, a használati elvet pedig elveti, holott a nyelvjárások a beszélt nyelvben élnek. Vagyis a nyelvjárások hagyományos gyűjtése és feldolgozása éppen a beszélők gyakorlati, intuitív nyelvi tudását helyezi háttérbe, az általánosító rendszermegállapítások javára. Ennek következtében az ezredforduló utáni dialektológia részben még mindig féloldalas, morfológizáló, tehát a kisebb nyelvi elemek adatolására összpontosít. A nagyobb nyelvi szerkezetek (főképp a mondat) tekintetében bőséggel van mit kutatni a nyelvjárások tényleges, vagyis élőnyelvi variabilitásáról, nyelvhasználati jellemzőiről. A vizsgálatok ilyen kiterjesztése minden tekintetben indokolt, a funkcionális grammatika, a pragmatika és szociolingvisztika, dialektológia konvergáló, szintetizáló elméleti és módszertani eredményeinek alkalmazásával. E vizsgálatok már több irányból zajlanak a magyar nyelvtudományban is. Így például a nyelvjárási szövegek közlése, főképp a nyelvjárási hangoskönyv(ek) megjelenése és internetes elérhetősége új kutatási lehetőségeket nyit meg (vö. HAJDÚ és mtsai. 2005–2009; VARGHA 2016–2018; PRESINSZKY 2017–2021). Továbbá igen kifinomult kutatási eredményeket mutat be a szószemantikai variabilitásról a hármastári szociolingvisztikai kutatás (vö. IGLAI 2012; P. LAKATOS szerk. 2012), illetve a kiejtési variabilitásról beszédhelyzetben és szövegkörnyezetben a szegedi *ő*-zés kapcsán KONTRA MIKLÓS, NÉMETH MIKLÓS és SINKOVICS BALÁZS (2016) monográfiája, módszertanilag is számos megfontolandót kifejtve, az adatok hozzáférhetősége és értelmezhetősége szempontjából.

Az alábbiakban szlovákiai magyar nyelvjárásgyűjtések szövegei lesznek a vizsgálat tárgyai, elsősorban szemantikai szempontból, úgy, hogy a jelentésképzés mondat- és szövegszintű néhány jellemzője kerül a figyelem középpontjába. Ebben a vizsgálatban a funkcionális kognitív nyelvészet elveit és módszereit érvényesítjük, annak érdekében, hogy az adott nyelvváltozatokról összetettebb képet lehessen alkotni. Az összetettség ebben az esetben azt jelenti, hogy a nyelvjárási interjúk szövegeit a maguk egészében tekintjük, mint teljes élőszóbeli megnyilatkozásokat, amelyekből nemcsak az elkülönítő nyelvjárási jegyeket emeljük ki, hanem a dialektológiailag kevésbé feltűnő, de a teljes közlést alapjaiban meghatározó szöveg- és mondatépítő funkcionális elemeket is.

A komplex, használatalapú funkcionális leírásban alkalmazandó alapelvek a következők: a nyelvi rendszer elemeit a mindenkori beszélő nézőpontjából kell bemutatni; a nyelvi kifejezéseket jellegzetes, gyakori közegükben kell leírni, nem önmagukban; a jelentés egyenrangú az alakkal (az alaktani, mondattani szerkezetekkel). A használatalapú (usage-based) nyelvtudomány a nyelvet rendszer és használat egységének tekinti, hiszen a beszélő nyelvi tudása is a rendszertudás és a használati tudás egysége. Minden nyelvi kifejezés valamilyen nyelvi interakció részeként valósul meg, a nyelvi egységek mindig

más nyelvi egységek közegében mutatkoznak meg, és a jellegzetes együttállások sematizálódva a nyelvi tudás részét képezik. Ezért az elvont struktúrákat prototipikus használati közegükben érdemes általánosítva leírni. A használatalapú nyelvtudománynak az itteni elemzésben fontos alapelvei szerint szoros kapcsolat van a nyelvi szerkezetek és a szerkezetek megvalósulásai között, a szerkezetek sémák, amelyek a megvalósulásokat kategorizálják; a produkció és a megértés integrált része a nyelvi rendszernek (vö. KEMMER–BARLOW 2000).

A beszélő értelmes, jelentéssel bíró nyelvi szerkezeteket alkot meg beszédében, ezért az alaki szerkezet mellett az azt motiváló jelentés is a nyelvi tudás, így a nyelvtan része. A jelentés tapasztalaton alapuló fogalmi szerkezet, amelyet a beszélő egy fonológiai szerkezettel kapcsol össze a szimbolikus viszonyban. Ezáltal a fogalom jelentéssé válik, mert nyelvi környezetbe kerül, más nyelvi kifejezések szemantikai hálózatának része lesz. Minden nyelvi elemnek van jelentése, a grammatikai elemeknek (például a toldalékoknak) is, és az eltérő összetettségű nyelvi kifejezések jelentése azonos elvek alapján jön létre és funkcionál (LANGACKER 1987: 2–3; vö. TOLCSVAI NAGY 2017a: 56). A jelentések nem magukban állnak, hanem a mindenkori szöveg részeként jelennek meg, úgy, ahogy a beszélő megkonstruálva alkalmazza azokat. A konstruálás egy esemény, egy jelenet feldolgozó (elemző) megértése és fogalmi megalkotása valamilyen módon, több lehetséges módozat közül, a beszélő nézőpontjából (LANGACKER 2008: 55). A jelentésszerkezetek grammatikai szerkezetekben kapnak alakot (ehhez lásd IMRÉNYI 2017: 664–669), az alaki szerkezeteknek sematikus jelentése van. A konstruálás minden nyelvi kifejezés jellemzője, a nyelvek a szituációk, azok résztvevői, jellemzői és viszonyai kategorizációjának különböző módozatait nyújtják (VERHAGEN 2007: 48). A nyelvi tevékenység, a közös jelentésképzés mindig a beszélők által létrehozott kontextusban megy végbe, amely szövegvilágként, diskurzustérként funkcionál, és amelynek a beszélők számára adott tartalma minden tudás (bármilyen jellegű és forrású), amit a beszélők feltehetőleg megosztanak a diskurzus egy adott pillanatában (LANGACKER 2008: 281; TÁTRAI 2017: 927–951).

3. Az adatok. A szlovákiai magyar nyelvjárások mondat- és szövegkonstruálásának nyelvi jellemzőit a Szlovákiai Magyar Nyelvjárás Hangoskönyv kiválasztott példaszövegein keresztül mutatjuk be. A Szlovákiai Magyar Nyelvjárás Hangoskönyv PRESINSZKY KÁROLYnak, a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete adjunktusának szerkesztésében készült el. A hangoskönyv „beszélt nyelvi szövegeket tartalmaz, melyek ízelítőt adnak a szlovákiai magyar tájegységek nyelvjárásai sajátosságaihoz. A szövegek közlése olyan informatikai eljárással készült, amely segítségével a hangfelvétel és annak fonetikus lejegyzése egyszerre jelenik meg. A hang és a lejegyzés szinkronizálása a Bihlbochs dialektológiai szoftver segítségével készült, melyet Vargha Fruzsina Sára és Vékás Domokos fejlesztettek ki” (PRESINSZKY 2017–2021). A hangoskönyv a Felvidék három nagyobb nyelvjárás területéről (Csallóköz–Szigetköz, a palóc régió, valamint az Ung-vidék és a Felső-Bodroghöz térségből), azon belül számos településről közöl multimediális beszélt magyar nyelvjárás szövegeket.

A jelen vizsgálatban a három nyelvjárás régióból a következő településeken rögzített nyelvjárás szövegeket elemeztük (egy-egy településen több felvétel is készült, a szám a Szlovákiai Magyar Nyelvjárás Hangoskönyv szerinti beszámozást jelöli): 1. Csallóköz–Szigetköz: Bős, Csallóközkürt 1. Kulcsod (vö. PRESINSZKY 2017); 2. Palóc régió: Nyitra-

egerszeg, Nagysalló, Ipolyszakállos (vö. PRESINSZKY 2020); 3. Ung-vidék, Felső-Bodrogek: Boly, Csicsér 1., Nagyszelmenc 1. (vö. PRESINSZKY 2021).

A kilenc szöveg összesen 38.000 karakter, 5660 szó hosszúságú minta. A kiválasztott szövegek egy része monologikus (tehát csak az adatközlő beszél hosszabban): Bős, Kulcsod, Nagysalló, Boly interjúszövegeiben. A többiben viszont párbeszédes (tehát gyakori vagy előfordul a fordulóváltás kérdés–felelet alakban): Csallóközkürt 1., Nyitraegerszeg, Ipolyszakállos, Csicsér 1., Nagyszelmenc. Az alább bemutatott elemzésekben a kérdező szövegrészeit nem vizsgáltuk.

Az adatgyűjtés kommunikációs körülményeiről megjegyzendő, hogy a nyelvjárás-gyűjtésnek az ezekben az esetekben megvalósult formája az interjú. Az interjú ekkor irányított beszélgetés, amelynek van előzménye, előkészítő szakasza, amelynek során az adatközlőket kiválasztják, megkeresik, felkérlik a beszélgetésre, tudatják velük a beszélgetés körülményeit. Az interjú ennek megfelelően részben formális beszédhelyzet, amelyet a beszélgetés nem teljesen spontán témái, valamint a hangrögzítés, továbbá az adatközlő és a kérdező közötti (gyakran) előzmény nélküli személyes kapcsolat ténye és tudata erősít. Ugyanakkor a kérdező egyik fő célja az, hogy az adatközlőt saját vernakulárisának spontán jellegű használatára készítse, vagyis elérje azt, hogy az adatközlő saját nyelvjárásán beszéljen, ne formálisabb nyelvváltozatban szólaljon meg. A Szlovákiai Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv rögzített szövegei megfelelnek ennek a kívánalomnak.

A tanulmányban nem tárgyaljuk az adatgyűjtés és lejegyzés esetleges kérdéseit, sem a további szóba jöhető dialektológiai problémákat.

4. A funkcionális elemzés. A kiválasztott nyelvjárási szövegek szemantikai elemzése – mint a bevezetőben már jeleztük – a következő nyelvi konstruálási módok szerint olvasható alább: 1. mondszerkesztési jellemzők; 2. a központi fogalom szövegbeli szemantikai megkonstruálásának módja; 3. az adatközlőnek a témához való viszonya; 4. az adatközlőnek a beszédhelyzethez való viszonya.

4.1. Mondatszerkesztési jellemzők. A mondatok (bármely nyelv mondatai) egy-egy jelenetet (eseményt, helyzetet) fejeznek ki, a beszélő a mondatban egy jelenetet konstruál meg, a jelenet a mondat sematikus jelentése (vö. LANGACKER 2008; GIVÓN 2001; CHAFE 1994; IMRÉNYI 2017; KUGLER 2017). A jelenetnek – mint minden történés egy-egy részletének – résztvevői vannak. A jelenetbeli résztvevők dolgok, dologként megértett entitások, amelyeket főnevekkel nevezünk meg. A résztvevők között mindig valamilyen temporális esemény zajlik le, amelyet igék fejeznek ki. A főnevek és az ige függőségi grammatikai viszonyokban alakul mondszerkezetté, a forma és a jelentés együttes struktúrájaként.

A beszéd, a nyelvi tevékenység szintaktikai alapegysége az elemi mondat (egyszerű mondat vagy spontán beszédben a tagmondat, az angol nyelvű szakirodalomban clause), nem a retorikailag és szintaktikailag teljes mondat (sentence) (vö. LANGACKER 2001: 154; GIVÓN 2001: 105–106; CHAFE 1994: 69). Az elemi mondat (clause) az a grammatikai egység, amely a kontextushoz és a beszédhelyzethez igazítva konstruál meg egy jelenetet, a jelenet szereplőit, a közöttük megtörténő eseményt, helyzetet lehorgonyozva, és csak annyit nevez meg a megkonstruált tartalomról lexikai és grammatikai kifejezőeszközökkel, amennyit a beszédhelyzetben explicitálni szükséges. A tagmondat (clause) egyetlen jelenetet fejez ki, a spontán beszédre, a laza stílusú szövegekre, az informális beszédhelyzetre jellemző. A teljes mondat (sentence) minden lényeges tartalmi (szemantikai) elemet

lexikai és grammatikai kifejezőeszközökkel nyíltan jelöl, és gyakran összetett. A teljes mondat (sentence, nagyfokú explicitiséggel) főképp a tervezett szövegekben, a formális beszédhelyzetekben használatos. (Megjegyzendő, hogy a formális nyelvészeti leírások a sentence kategóriáját helyezik a középpontba az autonóm szintaxis elve alapján, míg a funkcionális nyelvészet a clause fogalmából indul ki.)

Az elemi mondat egyrészt intonációs egység, fonetikai és fonológiai körülhatároltsággal, szupraszegmentális elemekkel jelezve: általában két levegővétel között hangzik el. Másrészt ez az intonációs egység általában megfelel egy szemantikai, információs egységnek, amelyben a beszélő a pillanatnyi figyelemfókuszálás kapacitását (7 ± 2 fogalmi elem, entitás) kitölti. Az általános (a prototípusra vonatkozó) megállapítást igen részletesen, magyar nyelvű kísérleti adatokkal mutatja be és árnyalja KUGLER NÓRA és MARKÓ ALEXANDRA: saját korpuszokon végzett vizsgálatok alapján megállapítják, hogy az adatközlők által elkülönített intonációs egységek 56%-a elemi mondat, az elemi mondatok integrációját is egységnek tekintve a korpusz hangzásegységeinek 72%-a elemi mondat (KUGLER–MARKÓ 2014: 436). A vizsgálat kimutatta, hogy a beszélők több elemi mondatot is egyetlen levegővétellel el tudnak mondani.

Az itt bemutatandó vizsgálat a mondat három dimenziója szerinti elemzéséből indul ki (I. IMRÉNYI 2017; KUGLER 2017). Ez a keret módot ad arra, hogy a szövegbeli mondatokat (pontosabban tagmondatokat, l. még lejjebb) a maguk funkcionálásában és kontextusában lehessen leírni, és nem csak egyenként, bár kontextualizálva, hanem a szövegen belüli hálózatos összefüggéseiket is kimutatva. Vagyis közelítve az adott beszélő jellegzetes nyelvi konstruáló és perspektíváló, valamint kontextualizáló eljárásaihoz, azok fő jellemzőihez. A három (alább egyes részleteiben is tárgyalt) dimenzió a következő: az első dimenzió (D1) a kifejezett jelenet, esemény, helyzet típusa, a szereplők és körülmények megkonstruálásának jellemzői; a második dimenzió (D2) a mondatban a beszélő által megvalósított közlési funkció (beszédcselekvésérték, például kérdés; polaritás, például állítás); a harmadik dimenzió (D3) a kontextualizáció (a mondatbeli közlés szituációs és szövegbeli kontextusának vonatkozásai).

A Szlovákiai Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv szövegei a spontán társalgás jellemzőit mutatják (l. lejjebb az adatokat), függetlenül attól, hogy létrejöttük beszédhelyzete irányított interjú. Ezért külön is érdemes kiemelni, hogy a mondat jelentése a szemantika általános elvei szerint épül föl, típusai konstrukciós sémákba rendeződnek (LANGACKER 2008; CROFT 2001; IMRÉNYI 2017: 703; KUGLER 2017). Egyúttal hangsúlyozandó, hogy a mondatok nem magukban állnak, hanem mindig a közvetlen szövegkörnyezethez és a kontextushoz vannak igazítva, tehát a pragmatikai tényezők is jelen vannak.

A rendkívül összetett kérdéskörből a jelen elemzésben csak az alapjellemezőkről lesz szó. A korpuszban a tagmondathatárokat a grammatikai (tehát együttesen alaki és jelentésbeli) mondat szerkezet, az eredeti lejegyzés módja, valamint a szupraszegmentális elemek (hanglejtés, szünet) alapján határoztuk meg. A tipikus tagmondatok mellett a szövegek egy részében jellemző a beszúrásos szerkezet, ezekben a beillesztett tagmondattal két részre bontott tagmondat egynek számít. A csonkán maradó, félbeszakított tagmondat is külön tagmondat (vö. CHAFE 1994; e szerkezeteknek a további elemzésére a jelen tanulmányban nem kerül sor, de megjegyzendő, hogy e jellemző nem nyelvjárási sajátosság). Ilyen félbeszakított tagmondatok vannak az alábbi két példában is:

- (1) *Ű akkor este mindēnki, addig nem vacsorásztunk, még közōssen a család, mindēnki othon nem vót!* (Csallōkōzkürt 1.)
- (2) *Szūrke vót [a palatābla]. Hāt, hogy mibō vót ēn nem tudom, csak elōsszōr no āzonn ā pālātāblānn vonāsokot ō+, vótāk āzon vonālāk, huncótunk, oszt ākkor ō lēd belōle i betō, mēk hāt ō ēggyes, ity tātītōttāk bennūnkōt.* (Ipolyszakāllos)

A beszélt nyelvi szövegekre jellemzően előfordul a tagmondatonkénti témaváltás és a megelőző tagmondat témájára való visszaváltás is:

- (3) *Asztān a szentestēihez ity kēisziiltūnk, ō nálunk ō hāt ō hārom felekezet van: a görōkkatoulikusok, roumai katoulikusok, reformātusok. Ez ō Csicser kōssēgrōül beszēilūnk. It van Natykapostoul ōt kilomēterre. Ēis hāt ō mindeggyik felekezet ō este ment a templomāba tartottuk, ēis a ēis elōitte, hāt ō mielōitt hāt ō temp-lomba ēijfēlkor mentūnk valoujāba. Ēis elōitte összeilt a család.* (Csicser)

A teljes anyagra jellemző a spontán élőnyelvi dialogikus vagy monologikus beszéd mondatstruktúrája: a mondatok vagy tagmondatok az elemi mondat (clause) jellemzőinek megfelelően viszonylag rövidek, 4-6 szóból állnak. Az átlagos mondatstruktúra fő eleme a véges ige, amelynek bővítője az alany, valamint a grammatikai tárgy vagy valamilyen határozó. E szerkezet tehát úgy fejez ki egy jelenetet, hogy megnevezi a fő résztvevőt vagy résztvevőket, az azok közötti eseményt, esetleg valamilyen körülményt. Ennél többet a tagmondatok többsége nem tartalmaz. Például:

- (4) *Karácsonkor a karácsonfāt ott a szūleinkkē ēggyitt diszītētūnk fő. Mēk kizsgyerekkēk vótunk ākkor a anyuēk diszītētūnk mēglepetisre, utānno mikor mā nagyobbāk vótunk, ākkor közōssen* (Csallōkōzkürt 1.)
- (5) *Māsik fijāmāk szintēn nīgy vān. Ipārkkōttāk. (nevet) Ānnāk vān hārom lānykājā ēs ēty fijā. Ēs ā lānyomāk vót két fijā. No mā āzok is nōssēk* (Nyitraegerszeg)

A vizsgált nyelvjárási anyagban a spontán beszéd összetettségének határai, korlátai érvényesülnek: a spontán beszéd tagmondatai két levegővétel közötti időben konstruálódnak meg, körülhatárolt mennyiségű információval (fogalmi elemmel). A Szlovákiai Magyar Nyelvjárási Hangoskönyvbéli magyar nyelvjárási szövegek tagmondatai a CHAFE (1994) által amerikai angol spontán szövegeken kimutatott információs adatokra hasonlítanak. Az adatközlők annyit mondanak el, amennyit alapszinten szükségesnek tartanak: nem részletes, nem szakmai bemutató, nem tanító célzatú leírás vagy elbeszélés a beszéd eredménye, hanem a kívülálló érdeklődő informálása történik ezekben az interjúkban. A mennyiségi adatok a következők.

A Csallōkōz–Szigetkōz térségből vett szövegek mondatstatisztikája: Bős: 78 tagmondat, a szóátlag 5,5; Csallōkōzkürt 1.: 94 tagmondat, a szóátlag 5,8; Kulcsod: 173 tagmondat,

¹ A tanulmányban az eredeti szöveglejegyzéseket a hangjelöléseket kismértékben leegyszerűsítve nem dialektológusok számára is olvashatóvá tettük, anélkül, hogy az itteni vizsgálati szempontok adathatósága sérült volna. T. N. G. – P. K.

a szóátlag 5,5. A palóc régióból vett szövegek mondatstatisztikája: Nyitraegerszeg: 310 tagmondat, a szóátlag 4; Nagysalló: 80 tagmondat, a szóátlag 5,1; Ipolyszakállós: 262 tagmondat, a szóátlag 4. Az Ung-vidék és Felső-Bodrogköz térségből vett szövegek mondatstatisztikája: Boly: 67 tagmondat, a szóátlag 4,1; Csicsér 1.: 86 tagmondat, a szóátlag 5,8; Nagyszelmenc 1.: 119 tagmondat, a szóátlag 5.

A mondat funkcionális elemzésének első dimenziója szerint (D1) tehát a vizsgált korpuszban a mondatokban kifejezett jelenetek mindennapi helyi események vagy állapotok, helyzetek, amelyeknek szereplője (szereplői) az adatközlő vagy rokona vagy falubeli társa. Ezeket a jeleneteket az adatközlők legtöbbször a magyar mondat alapbeállítására (baseline) szerinti szerkezetben konstruálják meg: ez a semleges pozitív kijelentő mondat (Imrényi 2017: 669). Ez a mondattípus tehát egy jelenetet fejez ki, de nem emel ki egyetlen mondatösszetevőt sem, a jelenetet tényként állítja (mint a fenti (2) példában: „Ès à lãnyomnãk vót két fìjã”).

A domináns mondatszerkesztési forma egyúttal a második dimenzió (D2) szerint is karakteres: a beszélő egyértelműen az állítás beszédaktusát hajtja végre, a beszélő tudását helyezi előtérbe. Ezek a jellemzők szorosan összefüggnek a beszédhelyzettel, az irányított interjú szituációjával, hiszen a nyelvjárásgyűjtő kérdése többnyire előre meghatározza ezt: „Hogy volt régen az aratás?”, „Hogy történt a karácsony?”

Végül megjegyzendő, hogy a mondatbeli közlés szituációs és szövegbeli kontextusának vonatkozásai igen nagy szerepet játszanak a vizsgált szövegekben. A kontextualizáció (a harmadik dimenzió, D3; a kontextualizáló elemek funkcionálásában a mondat főhangsúlyos részét megelőző szórendi helyzet kiemelt fontosságú a magyarban) fő eszközei közé tartozik a rokonok, ismerősök, falubeliek említése, a lakóház vagy a település részeinek, valamint a rendszeresen visszatérő közösségi eseményeknek, tevékenységeknek a felidézése. E tényezők a mindennapi élet állandó vagy ciklikusan előkerülő elemei, és ilyenekként a beszélő számára a mondatbeli jelenetek biztos kontextusát adják. Például a csallóközkürti szövegben a karácsony esti eseménysor elbeszélésében lehet ilyen elemeket találni („Karácsonkor a karácsonfát ott”):

- (4) *Karácsonkor a karácsonfát ott a szüleinkkē egygyütt diszítēttük fō. Mēk kizsgyerēkēk vōtunk akkor a anyuēk diszítēttük mēglepetisre, utãnno mikor mã nagyobbak vōtunk, akkor kōzōssen* (Csallóközkürt 1.)

Az adatközlők a beszédükben jól követhető referenciakeretet alkalmaznak a mondatok megkonstruálásában, a szövegvilág egyes kontextuális tényezőinek főképp deiktikus alkalmazásával. Ez a referenciakeret a szövegrészek, mondatok perspektíválásának körülhatárolt közegét adja meg a beszédhelyzet résztvevőinek pillanatnyi társadalmi szerepével, tér- és időbeli viszonyaival és aktivált ismereteikkel. A referenciakeret középponti eleme, deiktikus központként funkcionáló referenciapontja egyértelműen az adatközlő mint beszélő, amelyet az E/I. igealakok jelölnek, a beszéd itt és most jellemzőivel összekapcsolódva (SANDERS–SPOOREN 1997; TÁTRAI 2017: 940). Ehhez a beszélői referenciaponthoz képest konstruálódnak meg az egyes mondatokban és szövegrészekben az említett további szereplők, harmadik személyben, a nézőpontoszerkezetben semleges kiindulópontként, és egyúttal általában a beszélőhöz viszonyítva a rokonságot vagy szomszédságot, barátságot birtokos szerkezetben jelölve. Továbbá ehhez a beszélői referenciaponthoz képest konstruálódnak meg a történetek és szokások időbeli lehorgonyzásai, jellemzően múlt időben,

a beszédidőhöz és az interjú szélesebb értelmében vett kortárs jelen idejéhez képest. Vagyis ez a határozott és egyértelműen kifejezett beszélői középpont adja meg a referenciakeret legfőbb kiinduló tájékozódási pontját, számos, tulajdonnévvel nem megnevezett fontos szereplő (rokon, lakóhely) deiktikus azonosításához, erős szubjektívizációs tartalommal, valamint a metapragmatikai jelzésekhez.

4.2. A központi fogalom szövegbeli szemantikai megkonstruálásának módja.

A beszélő a szövegbeli mondatokban és nagyobb szövegrészekben kifejezett jelenetekben, eseményekben, helyzetekben mindig egy dolgot helyez a figyelem előterébe, azt a dolgot, amiről mond valamit. Ez szabatosabban azt jelenti, hogy a mondatbeli jelenet legfontosabb szereplőjét valamilyen szempontból fogalmilag kidolgozza (LANGACKER 2008: 55–56, 198–205). A beszélő a szövege figyelmi középpontjába állított dologról nem mond el minden tudnivalót, csak azt, ami éppen fontos a pillanatnyi szándéka és a beszédhelyzet szerint. Például egy rövid párbeszédben elhangozhat a „Péter megérkezett” mondat, amely Péterről mint legfontosabb szereplőről mond valamit. A beszélő nem mond többet a mondatban Péterről, csak a megérkezés eseménye szempontjából dolgozza ki fogalmilag Pétert mint szereplőt, holott számos más dolgot is tudhat róla.

A világról való tudás mindenki számára tagolt. A tagolt tudás összetett sémákba rendeződik az elmében. Az összetett sémák segítik a megismerést, az emlékezést és a kommunikációt. Összetett séma a tudáskeret és a foratókönyv (vö. SCHANK–ABELSON 1977; BEAUGRANDE–DRESSLER 1981; VAN DIJK 1977; PALMER 1996; TOLCSVAI NAGY 2017b: 497–499; TÁTRAI 2017: 939–940). A tudáskeret és a foratókönyv segítségével nem szükséges egy hétköznapi dolog vagy tevékenység összes elemét nyelvi felidézni, elég néhányat kiemelni és kidolgozni (ez egyúttal valamilyen perspektívából konstruálja meg az összetett sémát), és utalni a többire, hogy a beszélőtársak tudják, miről van szó.

A tudáskeret az egy központi fogalom köré elrendezett tudáselemek készlete, amely lehetővé teszi egy nyelvi közlemény létrehozását és megértését, a nem (föltétlenül) kifejtett elemeknek a kognitív műveletekben való működtetésével. Az ISKOLA fogalom központi fogalmi összetevője a fogalom lényege: 'alsó- vagy középfokú oktatási intézmény'. Ez a fogalom sémaként, tudáskeretként további fogalmakat tartalmaz: DIÁK, TANÁR, ÓRA, FELELÉS, DOLGOZAT, TANÁRI MAGYARÁZAT, SZÜNET, IGAZGATÓ, ISKOLAÉPÜLET, TANTEREM, TORNATEREM, EBÉDLŐ, KONYHA, BÜFÉ, PORTA ÉS PORTÁS. Ezek az asszociált fogalmak a centrum – periféria elvén sugarasan helyezkednek el a központi fogalom körül, fontossági rend szerint. Az asszociált fogalmak maguk is keretként működhetnek, ha a figyelem középpontjába kerülnek.

Egy másik, hasonló, de eltérő hangsúlyú típusa a sémának mint összetett tudásnak a foratókönyv. A foratókönyv egy nyelvi és nem nyelvi cselekvésekből álló interakció lefolyásának menetét, az interakció társadalmi intézményeit tartalmazza: a foratókönyv a társadalmi cselekvés komplex összefüggéseinek emberi tudása és annak modellálása, sztenderdizált eseménysor vagy sztenderdizált szituáció. A foratókönyv sémájában résztvevők, szereplők cselekszenek, meghatározott társadalmi szerepek szerint, kölcsönösen megértve egymást. A foratókönyvbeli esemény vagy helyzet megvalósulása kanonizált eseményszerkezet szerint történik, megadott feltételek érvényesülése esetén. Közismert foratókönyv a VÁSÁRLÁS szcenáriója.

A Szlovákiai Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv kiválasztott interjúiban a tudáskeretek és foratókönyvek az alábbi módokon érvényesülnek, egyes részleteket kiemelve,

másokat nem említve. Bős: a nyári gyerekmunka a parasztgazdaságban: ruhamosás, munka kertészetben, vízfordás, gabonahordás, kukoricafosztás, libaörzés; Csallóközkürt: karácsony: faállítás és díszítés, mendikálás, ajándékozás, karácsonyi vacsora; Kulcsod: gátszakadás és árvíz: gátmagasítás homokzsákkal, menekülés teherautón és vonaton, személyes fényképek az árvízről, nem Csicsón történt; Nyitraegerszeg: magyarul beszélni: magyar nyelvű beszéd az unokákkal, másokkal hétköznapi helyzetekben; Nagysalló: aratás: kaszálás és marokszedés, később cséplőgéppel aratás műveletei; Ipolyszakállos: iskolai tanulás: írás palatáblára; Boly: paraszti gazdálkodás: a gazdálkodás mindennapi tevékenységei, állatgondozás, szilvalekvár-készítés, szórakozás; Csicsér: gyerekkori karácsony: süteménysütés, esti istentisztelet, kántálás; Nagyszelmenc: fiúk és lányok: maskarázás, regrutabál, májusfa.

A korpusz szövegeiben a központi fogalom nyelvi kidolgozása a legtöbb esetben a főnévi említéssel, a megnevezéssel kezdődik, és az előhívott tudáskeretnek vagy a forgatókönyvnek csak egyes részeit említi a beszélő, főképp azt, ami őt személyesen is érintette, amiben részt vett. A további szóba jöhető tudáselemeket a beszélő már nem részletezi, vagy nem tartja fontosnak vagy a hallgatóra tartozónak, vagy fölöslegesnek tekinti a kifejtést.

A Bősön fölvetett szöveg fő témája a gyerekek által végzett munka a családi parasztgazdaságban.

- (6) *Hát nem nagyon j+ jó gyerekkorom vót, s többen vótunk testvírék, s korán má bele avattak a mindēnfēle munkábo, köllött segitennēm, odaállítottak a ruhákat köllött dörgūnöm a kádbo, na nēm kádbo, azelőtt nēm kádbo ásztottak, hanem teknyőbe, fateknyő mellé oda köllött anyi dörgūnyi, amit tu+ tudok, má aszmá köllöd dörgūnöm, hogy hogy nacsságomra, és a ahogyan mindig ugyi öregebb lēttem má tizēnéves koromba is elköllött mēnnēm dógoznyi a tesvírjeimmē ēvittek kertiszedbe dógozni, köllött a pénz, sokan vótunk.*

Hányan vótak testvírék?

Tizenn vótunk testvérék, köllött a píz, hogy nēm hatták, hogy a iskolaszünedbe, nyári szünidő alatt, hoty csak henyéjjünk, muszáj vót mēnnyi dógoznyi, keresnyi a pészt, légyēn mit ēnni. És mikor így iskolábú is, ha hazagyöttem, ott is ő köllött mindig besegitennyi, ki köllött mēnnyi kertünk végibe Csilész vót, onnan ijen öntözökánnán köllött főhordannyi a vizet, bele ugyi meritennyi Csilészbe, főhordannyi a vizet, s úgy öntöttük a vetemint, vatypedig ēköllött mēnniunk a állotoknak határbo csóványír vagy lé+ répalevéllir, aszt mēgvágnyi késsē, keverni nēkik, [...]

A teljes szöveg központi fogalmát a beszélő a (6) szövegben több kifejezéssel is megnevezi: „bele avattak a mindēnfēle munkábo, köllött segitennēm”, „muszáj vót mēnnyi dógoznyi”, „be köllött a szülőknek segitennyi”.

A családi munkafolyamatokban való részvételből a beszélő öt tevékenységet nevez meg és beszél róluk, valamint egy elvont témát: a gyerekként végzett munka kiemelt eleme a pénzkeresés a család ellátása miatt („Tizenn vótunk testvérék”, „légyēn mit ēnni”), ezzel együtt a morális szempont is megemlítődik („nēm hatták [...] hoty csak henyéjjünk”), valamint a munkaterhek megosztása („be köllött a szülőknek segitennyi”). Ehhez tartozik, hogy

az adatközlő a saját viszonyát is beépíti a családi munkához: „íjen nem könnyű vót ez a élet”, „ahogyan mindig ugyi öregebb löttem má tizenéves koromba is elköllött menném dógoznyi”.

A ruhamosás folyamatából a beszélő a teknőben való dörgölés emeli ki, mert neki azt kellett már gyerekként végeznie, mást nem említ, bár nyilván megtehetné.

A vízfordás folyamatából (forgatókönyvből) a beszélő kiemeli a vízforrás helyét („kertünk végibe Csilész vót”), a vízfordás edényét („íjen öntözökánnán”), a vízhez jutás közvetlen cselekedetét („bele ugyi merítennyi Csilészbe, főhordannyi a vizet”) és a felhasználást, az öntözést („úgy öntöttük a vetemint”) és az állatok eledelének elkészítését.

A teljes korpuszt tekintve az adott szövegrész fókuszált fogalma szempontjából a mondat három dimenziója közül az első (D1) bizonyul fontos tényezőnek, tehát az egyes események jelenetként megkonstruálása, illetve a harmadik (D3), amennyiben a tudáskeretek és forgatókönyvek megnevezett elemei kontextualizáló tényezőkként működnek a mondatokban, utalva a témákkal kapcsolatos további tudásrészekre.

4.3. Az adatközlőnek a témához való viszonya. A 4.1. részben az volt látható, hogy a nyelvjárási interjúkban a magyar mondat alapbeállítás, a semleges pozitív kijelentő mondat az uralkodó. Ez a mondat szerkesztési forma már eleve jelzi a beszélőnek, itt az adatközlőnek a témához való viszonyát. Ez a viszony alapvetően tárgyias, miközben általában saját tapasztalatokról, élményekről számol be a beszélő. A személyes vonatkozások többségében objektívizálva vannak megkonstruálva, egyes pontokon kiegészülve szubjektívizációs formákkal. Az E/1. alakok eleve egyszerre objektívizált és szubjektívizált konstruálással működnek. Vagyis az adatközlők igyekeznek az interjú kérdéseire némi távolságtartással válaszolni, de impliciten is jelzik azt, hogy közvetlen közük van a közöltekhöz.

Az interjúszövegeknek ezeket a jellemzőit az objektívizációs és szubjektívizációs konstruálási módok elemzésével lehet megközelíteni (vö. TRAUGOTT 1989; LANGACKER 2006; ATHANASIADOU–CANAKIS–CORNILLIE eds. 2006; TOLCSVAI NAGY 2017b: 306–309, 462–466). A beszélő nézőpontja az a tény és mód, ahogyan saját témájával kapcsolatban a hallgató figyelmét irányítja. A beszélő saját nézőpontját jelzi: innen és innen, így és így konstruálja meg a jelenetet, ez és ez a véleménye, hiedelme, magatartása az adott témával kapcsolatban. Egyes esetekben egy mondatban a jelenetet a beszélő nyíltan kifejezve, objektívan konstruálja meg, vagyis a szereplők és események a beszédhelyzettől elválasztva jelennek meg, mintha a szereplők egy képzeletbeli színpadon lennének a mondatbeli jelenet részeként, de maga a beszélő a mondat konceptualizálójaként, megalkotójaként és az adott beszédhelyzet tényezőjeként közvetlenül nem része a mondatnak.

Más esetekben a beszélő bennfoglaltan a mondatbeli konceptualizáció részévé válik, amikor egyes kifejezések a beszélő vélekedését, viszonyulását fejezik ki anélkül, hogy a beszélő vélekedő, viszonyuló szubjektumként explicit módon utalna önmagára ebben a minőségében. Ez a szubjektívizáció, vagyis egy elemi mondaton belül a beszélő rejtett konceptualizálói jelenléte. A szubjektívizáció érvényesülése közben a kifejtett jelenet mint a konceptualizálás célja feltűnő, jól körülhatárolódik, megértése kellő pontossággal történhet, vagyis objektívizált. Egy kifejezés jelentése mindig tartalmaz szubjektívan és objektívan konstruált elemeket, aszimmetrikus arányban. A szubjektívan konstruált elemek közé tartozik elsősorban a beszélő, a mondatbeli jeleneten kívüli konceptualizáló szerepében. Ilyen szerep az, ahogy értelmezi a referenciális jelenetet, ahogy viszonyul a jelenethez és a diskurzus folyamatához, beszélőtársához.

A vizsgált nyelvjárási interjúk szövegeit – mint fentebb jeleztük – általában objektívizáló módon konstruálták meg a beszélők (erre l. a fentebbi (1)–(3) példát). A szubjektívizációs konstruálási mód ritkább, de előfordul. Például a nyitraegerszegi interjúban az adatközlő a fiatalokról (saját gyermekéről és családjáról) többek között így nyilatkozik:

(7) *Külön, szóval külön vannak. Külön vágyunk egybe. Úty szokás.*

A részlet első két mondata objektívizál, tárgyilagosan közli, hogy a fiatal család külön lakásban él, de ugyanabban a családi házban. A harmadik mondat („úty szokás”) azonban szubjektívizáló módba vált, azzal a konstruáló eljárással, ahogy az adatközlő a közösségi szokásra hivatkozik. Ez a hivatkozás egyrészt hárít, mert az adatközlő nem vitatja a szokás meglétét, de egyúttal impliciten jelzi, hogy nem akar nyíltan állást foglalni az adott szokás helyességében, de sejtetően nem ért egyet azzal.

A nyitraegerszegi adatközlő egy másik megnyilatkozása hasonlóan szubjektívizációs:

(8) *Másik fijámnak szintén négy van. Iparkották.* (nevet)

A részlet első mondata tárgyilagosan közli, hogy a beszélő másik fiának négy gyermeke van. Az utána következő megjegyzés („iparkottak”) implicit szubjektívizációs értékelést tartalmaz: egyrészt értéktelítő örömet fejezhet ki, másrészt kissé humoros és ironikus is lehet, a gyermeknemzés szexuális összefüggéseire célozva.

Az adatközlők saját maguk deiktikus jelölését az E/1. alakokkal végzik el, ez azonban az egyes jelenetek, események megkonstruálásában nem az egyetlen vagy domináns mód. A beszélő saját helyzetét az adott témában igen gyakran T/1. vagy személytelen struktúrákkal fejezi ki. Miközben az E/1. mindig egyszerre objektívizációs és szubjektívizációs kifejezési mód, aközben a T/1. vagy személytelen struktúrák éppen a beszélő rejtett, implicit és nem résztvevői szerepét fejezik ki. A kettős konstruálási mód jelenik meg a családtagokhoz való viszony kifejezéseiben is: a szülők, testvérek, rokonok mindig tárgyiasan jelennek meg, a beszélő pedig birtokos személyjellel impliciten viszonyul hozzájuk, vagyis szubjektívizálva.

Határozottan szubjektívizációs szerepük van a diskurzusjelölőknek: a *hát, ugye, no most* és hasonló kifejezések a beszélő nézőpontját jelölik impliciten, emotív és fatikus tényezőkkel, ezáltal a kérdező és az adatközlő közötti kapcsolatot is építik (l. SCHIRM 2011; DÉR 2010; DÉR–MARKÓ 2010), miközben a beszéd részei közötti kapcsolatot is létrehozzák, valamint metapragmatikai jelzéseket is elvégeznek (vö. VERSCHUEREN 1999: 187–198; TÁTRAI 2017: 1045–1053).

4.4. Az adatközlőnek a beszédhelyzethez való viszonya. Érdemes végül megvizsgálni az adatközlőnek és a kérdezőnek a beszédhelyzethez való viszonyát. Ez a vizsgálat a nyelvi adatok alapján történik, amelyhez elemző apparátus van: a beszédhelyzetre utaló nyelvi jelzéseket azonosítjuk és értelmezzük.

A kérdezők keveset szólalnak meg a kiválasztott interjúkban. Kérdések találhatóak a csallóközkürti, a nyitraegerszegi, az ipolyszakállosi, a csicséri beszélgetésekben, a többiben nem vagy alig. A kérdések magázók vagy tetszikelők, vagy személytelenek, a vizsgált anyagban kerülnek az adatközlő megszólítását. A kérdezők ezzel az eljárással föltehetőleg a beszédhelyzet semlegesítésére törekedtek, arra, hogy az adatközlő a meg-

kérdezett témára fókuszáljon, és kevésbe az interjú helyzetére, spontán nyelvjárási beszédre készítette az interjú alanyát.

Ez a viszony a vizsgált interjúkban kölcsönös: a kérdezőt az adatközlő ritkán szólítja meg, kevés tényleges olyan megszólítást lehet találni, mint a kulcsodi beszélgetésben: „Te, Ildikó drágo”, ahol Ildikó, a kérdező, föltehetőleg az adatközlő ismerőse. A Szlovákiai Magyar Nyelvjárási Hangoskönyvben közzétett interjúrészletekben a beszélőtársak nyíltan nem építik a beszédhelyzetet, arra ritkán reflektálnak.

A főtebb már említett diskurzusjelölők viszont a szövegépítő szerepük mellett az interjúk interperszonális és interszjektív tényezőit is erősítik: az igen gyakori és általános *hát, ugye* és társai szjektívizációs módon a beszédhelyzetre is utalnak, impliciten a kérdezőhöz fordulva (vö. SCHIRM 2011; MASCHLER et al. 2015). Itt ismét az látható, hogy az adatközlők egyrészt kerülnek a közvetlenül és nyíltan jelölt interperszonális és interszjektív diszkurzív elemeket, másrészt viszont mégis jelzik impliciten, a spontán változaton elmondott leíró és történetelbeszélő diskurzusok vernakuláris konstruálási módjainak megfelelve.

A fentiek mellett fontosak még, bár nem jellemzőek a metapragmatikai jelzések. Ezeket több szövegben is meg lehet találni: *tudod* (Nagyszelmenc), *hát ilyen volt* (Boly), *így mondom, emlékszek rá*. A kulcsodi adatközlő beszédében ez az elem gyakori, ami lehet a beszédmódjának általános, visszatérő eleme, de (kifelé) értelmezhető a nyelvjárási interjú helyzetére adott metapragmatikai jelzéseként is.

- (9) *Mink még, így mondom, mink gyerekek nem bőgtünk annyira, de (nevetés) vótak ezek a idősebb mamák, ezek asztán, hogy mi léssz. Így é. Hát ming gyerekek még majnëm asz lehet mondannyi, hogy avvã a gyerekefejje élveztük is talãnn a a dógot, mer nem fokta fő úgy a zembër, hogy télleg mi léssz. [...]*
Ès fölütetett anyãmot, testvérëmèt, engëm a vonatra, és elmëntünk Pozsomba. Nagynénémhõ. Margit nénémhõ. A õ így mondom, hogy ez a egisz dolog úgy gyõtt össze, a nagynénémnek a ura valamikor a Prãco újsãgnã vót mint fënképész és szerkesztõ. Arisztid. Na most. Õt, így mondom, a újsãg lekütte ide Kúcsodra, õ annyï fënképet csinãt èrű a a kulcsodi õ kulcsodi árvízrű, csak nyugoggyík anyãm ez annyira jószívű vót, így mondom, èty fíjók fënképünk vót, (Kulcsod)

A metapragmatikai kifejezések a korpuszban tehát a beszélő saját nyelvi tevékenységére vonatkozó reflexiók, amelyek mintegy megerősítik az általa elmondottak igazságát (vö. TÁTRAI 2017: 1046–1051). A metapragmatikai reflexió egyúttal a kérdező felé is irányul, hiszen az interjúnak az adatközlő által is megértett célja éppen a kérdésekre adandó válaszokban a megfelelő információk közlése.

5. Összefoglalás. A tanulmány a szemantikai kutatások egyes újabb eredményeit alkalmazva komplex módon, a korpusz egységeit szöveggként értelmezve vizsgálta a szlovákiai magyar nyelvjárások jelentéstani jellemzőit. A korábbi dialektológiai kutatások a nyelvjárások formai jellemzőire (fonológia, morfológia, lexikon) összpontosítottak. A jelentés lényegében kimaradt a vizsgáldásokból, a dialektológia a szójelentésre összpontosított a nyelvjárásgyűjtések és leírások során, akkor, amikor egy tárgy vagy művelet helyi megnevezésére kérdezett rá.

A jelen tanulmány a szlovákiai magyar nyelvjárások újabb gyűjtések (interjúk) során rögzített, lejegyzett anyagából kilenc szöveget (szövegrészletet) vizsgált meg. A kutatás elméleti kerete a használatalapú kognitív nyelvészet, amely a funkcionális alapelveknek megfelelően a tapasztalati alapú és fogalmi jellegű jelentést a nyelv és a nyelvelírás részének tekinti, a jelentés – forma párok kontextuális és perspektívált jellemzőit tárja fel.

A korpusz a Szlovákiai Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv szövegeiből állt össze. A vizsgálat a következő szempontok szerint történt: az adatközlők mondat szerkesztésének jellemzői; az adatközlőtől megkérdezett központi fogalom szemantikai megkonstruálásának módja; az adatközlőnek a témához való viszonya; az adatközlőnek a beszédhelyezethez való viszonya.

A vizsgálat a bevezető részek után elsőként a mondat szerkesztést mutatta be, hangsúlyozva az elemi mondat (clause) dominanciáját. A korpuszban az alapértelmezés szerinti (legegyszerűbb) mondat típus, a semleges pozitív kijelentő mondat a leggyakoribb, ezeket korlátozott információ mennyiség jellemzi, megfelelően mind a spontán beszéd általános (univerzális) paramétereinek, mind a nyelvjárás interjú beszédhelyzetének. A mondatok a három dimenzió szerinti hálózatos viszonyokban funkcionálnak: a kifejezett jelenetek mindennapi helyi események vagy állapotok, helyzetek (D1), a beszélő az állítás közlési funkcióját (vö. pozitív polaritású kijelentő mondat) hajtja végre (D2; ez a jellemző az interjú kommunikációs helyzetéből is ered), valamint a közlés szituációs és szövegbeli kontextusának vonatkozásai nagy szerepet játszanak a konstruálás módjaiban (D3).

A figyelem fókuszában álló fogalom szemantikai megkonstruálása kidolgozási folyamatokban történik, amelyek tudáskeretek és forogatókönyvek sémáinak segítségével mennek végbe. Ezek a sémák lehetővé teszik a beszélő szerinti fontos részek kiemelését (általában a személyes érintettségéből kiindulva) a többi nyíltan meg nem nevezett ismeret háttére előtt.

Az adatközlőnek a témához való viszonyát az objektivizáció és a szubjektivizáció kettősségével írjuk le. Az adatközlők a rákérdezett jelenségek (fogalmak) leírását és elbeszélését alapvetően objektivizált módon konstruálták meg. Ezt a megnyilatkozást implicit, szubjektivizációs perspektívák színezik, ahol a beszélők jelzik saját nézőpontjukat és értékelésüket. E területen, amely a mondatdimenziók közül a másodikhoz és a harmadikhoz tartozik, szerepe van a deiktikus személyjelölésnek, a diskurzusjelölőknek.

Végül az adatközlőnek a beszédhelyezethez való viszonya az adatok szerint részben háttérben marad a megszólítások alacsony száma miatt. Másrészt a diskurzusjelölők és a metapragmatikai jelzések az adatközlők részéről impliciten mutatják viszonyukat saját szövegükhöz és a beszédhelyezethez.

A három nyelvjárás régióból származó interjúszövegek nem mutatnak olyan mértékű eltéréseket régióként a vizsgált paraméterekben, mint amilyenek a közöttük meglévő fonológiai és morfológiai különbségek. Hasonló eredmény valószínűsíthető más magyar nyelvjárás régiók hasonló szövegeivel való összehasonlítás után. Ennek megerősítéséhez vagy árnyalásához további empirikus kutatások szükségesek. A további kutatás több irányban is folytatódhat. Egyrészt a magyar (különböző mértékben) spontán társalgások mind kiterjedtebb leírása szükséges, a jelen tanulmányban vizsgált tényezők mentén is. Csakis ilyen kutatások mutathatják ki, hogy a magyar nyelv viszonylag állandó változatai milyen változatosságot mutatnak. Hangsúlyozandó: ez az adatolandó változatosság nincsen eleve és előre adva a hagyományosan elkülönített nyelvváltozatok között. A fent bemutatott jellemzők és eredmények azt jelzik, hogy míg egyes nyelvi tartomá-

nyokban (fonológia, morfológia) erősek a különbségek, addig másokban (mondattan, szöveg-
vegtan) kisebbek. Nyitott kérdés, hogy az itt elemzett négy paraméter felvidéki jellemzői
mennyire állnak közel más (nem felvidéki) magyar nyelvjárásokhoz vagy bármely, nem
dialektusként számon tartott nyelvváltozathoz, beleértve a standardot, vagy mennyire kü-
lönböznek egymástól. Kérdés, hogy vannak-e egyetemes magyar konstruálási módok is,
és ha vannak, melyek azok. Szabatosabban megfogalmazva: a konstrukciós sémák külön-
böznek-e nyelvváltozatonként, illetve a konstrukciós sémák használati megvalósulásai-
ban jelentkeznek-e jellegzetes eltérések és azonosságok. Mindezen kérdések történetileg
is érvényesek. A jelen használatalapú tanulmány a kezdeményező kérdéseket vetheti fel
annak ismeretében, hogy a dialektológia inkább a különbségek azonosítását végzi el, míg
a hagyományos és a formális nyelvészet – teljesen eltérő elméleti alapon – a standard
nyelvváltozat egyetemes rendszerét mutatja be.

Kulcsszók: dialektológia, fogalmi kidolgozás, hangoskönyv, kontextualizáció, mon-
datkonstrukció, spontán beszéd, szemantika, szubjektívizáció.

Hivatkozott irodalom

- ATHANASIADOU, ANGELIKI – CANAKIS, COSTAS – CORNILLIE, BERT 2006. Introduction. In: ATHA-
NASIADOU, ANGELIKI – CANAKIS, COSTAS – CORNILLIE, BERT eds., *Subjectification. Various
paths to subjectivity*. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 1–13.
- BEAUGRANDE, ROBERT-ALAIN DE – DRESSLER, WOLFGANG U. 1981. *Einführung in die Textlingu-
istik*. Niemeyer, Tübingen.
- BESCH, WERNER – KNOOP, ULRICH – PUTSCHKE, WOLFGANG – WIEGAND, HERBERT ERNST Hg.
1982. *Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung*. Handbü-
cher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft (HSK) 1.1, 1.2. Walter de Gruyter, Berlin –
New York.
- CHAFE, WALLACE 1994. *Discourse, Consciousness, and Time: The Flow and Displacement of Con-
scious Experience in Speaking and Writing*. The University of Chicago Press, Chicago–London.
- CROFT, WILLIAM 2001. *Radical Construction Grammar: Syntactic Theory in Typological Perspec-
tive*. Oxford University Press, Oxford.
- DÉR CSILLA ILONA 2010. On the status of discourse markers. *Acta Linguistica Hungarica* 57: 3–28.
- DÉR, CSILLA ILONA – MARKÓ, ALEXANDRA 2010. A pilot study of Hungarian discourse markers.
Language and Speech 53(-2): 135–180. <http://las.sagepub.com/content/53/2/135> (2021. 05. 31.)
- DIJK, TEUN A. VAN 1977. Context and Cognition: Knowledge frames and speech act comprehension.
Journal of Pragmatics 1: 211–231.
- FODOR KATALIN 2003. A nyelvjárási hangtani jelenségek. In: *MDial*. 325–350.
- GIVÓN, TALMY 2001. *Syntax. An introduction*. Revised edition. Volume 1. John Benjamins, Ams-
terdam (Philadelphia).
- HAJDÚ MIHÁLY – KÁZMÉR MIKLÓS – BALOGH LAJOS – BODÓ CSANÁD – ERIŞ ELVIRA – PUKÁNSZKY
MARIANN – AMBRUS LEHEL – VARGHA FRUZSINA SÁRA 2005–2009. *Magyar Nyelvjárás*
Hangoskönyv 1–9. ELTE, Budapest. http://geolingua.elte.hu/index_hu.html (2021. 05. 31.)
- HEGEDŰS ATTILA 2003a. A nyelvjárási alaktani jelenségek. In: *MDial*. 351–361.
- HEGEDŰS ATTILA 2003b. A nyelvjárási mondattani jelenségek. In: *MDial*. 362–374.
- HEGEDŰS ATTILA 2003c. A nyelvjárási szókészlet és vizsgálata. In: *MDial*. 375–408.
- IGLAI EDIT 2012. Kísérlet a kognitív megközelítés nyelvjárási lexikológiában való alkalmazására.
In: P. LAKATOS ILONA szerk., 2012. *Változó nyelvhasználat a hármastár mentén. Többdi-
menziós nyelvföldrajzi térképlapok tanúságai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 107–120.

- IMRÉNYI ANDRÁS 2017. Az elemi mondat viszonyhálózata. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 664–760.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2016. A romániai magyar nyelvjárások atlaszának kiadás- és recepciótörténetéhez. *Magyar Nyelv* 112: 129–139.
- KEMMER, SUZANNE – BARLOW, MICHAEL 2000. Introduction: A usage-based conception of language. In: BARLOW, MICHAEL – KEMMER, SUZANNE eds., *Usage-Based Models of Language*. CSLI Publications, California. vii–xxviii.
- KONTRA MIKLÓS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS 2016. *Szeged nyelve a 21. század elején*. Osiris Kiadó, Budapest.
- KUGLER NÓRA 2017. Mondattan. A mondat típusok részletes tárgyalása. Az összetett mondat. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR (szerk.): *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 664–760.
- KUGLER NÓRA – MARKÓ ALEXANDRA 2014. A hangzásegység és az elemi mondat a beszédben. *Magyar Nyelvőr* 138: 424–439.
- P. LAKATOS ILONA szerk. 2012. *Változó nyelvhasználat a hármas határ mentén. Többdimenziós nyelvföldrajzi térképlapok tanúságai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- LANGACKER, RONALD W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume 1. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford (California).
- LANGACKER, RONALD W. 2001. Discourse in Cognitive Grammar. *Cognitive Linguistics* 12 (2): 143–188.
- LANGACKER, RONALD W. 2006. Subjectification, grammaticalization, and conceptual archetypes. In: ATHANASIADOU, ANGELIKI – CANAKIS, COSTAS – CORNILLIE, BERT eds., *Subjectification. Various paths to subjectivity*. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 17–40.
- LANGACKER, RONALD W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- LENGYEL KLÁRA 2000. Nyelv, nyelvtan, grammatika. In: MGr. 23.
- MDial. = *Magyar dialektológia*. Szerk. KISS JENŐ. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- MGr. = *Magyar grammatika*. Szerk. KESZLER BORBÁLA. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000.
- MASCHLER, YAEL – SCHIFFRIN, DEBORAH 2015. Discourse markers: Language, meaning, and context. In: TANNEN, DEBORAH – HAMILTON, HEIDI E. – SCHIFFRIN, DEBORAH eds., *The handbook of discourse analysis*. John Wiley & Sons, Chichester. 189–221.
- PALMER, GARY B. 1996. *Toward a theory of cultural linguistics*. University of Texas Press, Austin.
- PRESINSZKY KÁROLY 2017. *Szlovákiai Magyar Nyelvjárás Hangoskönyv 1*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra. http://www.umjl.fss.ukf.sk/szmnnyhk_1 (2021. 05. 31.)
- PRESINSZKY KÁROLY 2020. *Szlovákiai Magyar Nyelvjárás Hangoskönyv 2*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra. http://www.umjl.fss.ukf.sk/szmnnyhk_2/ (2021. 05. 31.)
- PRESINSZKY KÁROLY 2021. *Szlovákiai Magyar Nyelvjárás Hangoskönyv 3*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra. http://www.umjl.fss.ukf.sk/szmnnyhk_3_HTML/ (2021. 05. 31.)
- SANDERS, JOSÉ – SPOOREN, WILBERT 1997. Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View. In: LIEBERT, WOLF-ANDREAS – REDEKER, GISELA – WAUGH, LINDA eds., *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam (Philadelphia). 85–112.
- SCHANK, ROGER – ABELSON, ROBERT 1977. *Scripts, Plans, Goals, and Understanding*. Hillsdale, New York.
- SCHIRM ANITA 2011. *A diskurzusjelölők funkciói: a hát, az -e és a vajon elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján*. PhD-értekezés. Szegedi Tudományegyetem. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/759/1/schirm_anita_doktori_disszertacio.pdf (2021. 05. 31.)
- SCHNEIDER, KLAUS P. 2010. Variational pragmatics. In: FRIED, MIRJAM – ÖSTMAN, JAN-OLA – VERSCHUEREN, JAN eds., *Variation and Change. Pragmatic perspectives*. John Benjamins, Amsterdam (Philadelphia). 239–267.

- SCHUTTER, GEORGES DE 2010. Dialectology. In: FRIED, MIRJAM – ÖSTMAN, JAN-OLA – VERSCHUEREN, JAN eds., *Variation and Change. Pragmatic perspectives*. John Benjamins, Amsterdam (Philadelphia). 73–80.
- TÁTRAI SZILÁRD 2017. Pragmatika. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 899–1058.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017a. Bevezetés. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 23–71.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR 2017b. Jelentéstan. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR szerk., *Nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest. 207–466.
- TRAUGOTT, ELIZABETH CLOSS 1989. On the rise of epistemic meanings in English: an example of subjectification in semantic change. *Language* 65: 31–55.
- VARGHA FRUZSINA SÁRA 2016–2018. *Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv 10–16*. ELTE, Budapest. http://geolingua.elte.hu/hkonyv/mnyhk10_16/index.html (2021. 05. 31.)
- VERHAGEN, ARIE 2007. Construal and Perspectivization. In: GEERAERTS, DIRK – CUYCKENS, HUBERT eds., *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, Oxford.

The construal processes of the dialect speaker: A case study of discourses in the Talking Book of Hungarian Dialects in Slovakia

The authors investigate certain semantic and pragmatic aspects of semi-spontaneous discourses (interviews) of minority Hungarian dialect speakers in Slovakia in a usage based cognitive grammar framework. Nine discourses from three dialectal regions are selected from the Talking Book of Hungarian Dialects in Slovakia, recorded in audio form and dialectal transcription. The four domains of the analysis are as follows: the features of dynamic clause construction (in three dimensions: the number and character of the components of the scene expressed by the clause, the type of the action completed by the clause, and the role of the contextualizers); the semantic construal of the central topic of the discourse; the degree of subjectification expressed by the speaker, and the relation of the speaker to the context (the interview situation). The results demonstrate that the speakers of the corpus use, in most cases, the baseline Hungarian sentence: the neutral positive affirmative clause only with a few necessary complements and modifiers, expressing everyday local events, states and situations in positive statements, referring to local social and spatio-temporal contextual elements. The central topics of the discourses are construed through the semantic and pragmatic use of frames and scenarios as Gestalts, with reference only to some characteristic elements. The speakers construe the events and situations with a high degree of objectification, although these parts are framed by subjectified perspectivizations, mainly by discourse markers. The speakers express their relation to the speech situation implicitly by discourse markers and metapragmatic expressions, in a low number. With respect to the features treated here, no significant differences can be found between the discourses from the three dialect regions, although these regions are widely different in other (e.g., phonological) aspects.

Keywords: clause construction, conceptual elaboration, contextualization, dialectology, semantics, spontaneous discourse, subjectification, talking book.

TOLCSVAI NAGY GÁBOR
Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem

PRESINSZKY KÁROLY
Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem